

ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΔΥΟ ΠΡΩΤΕΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ

Γιάννης Μιχαήλ, Διδάκτορας Πολεοδομίας

1. Πρόλογος

Οριοθέτηση της Περιόδου

Τα κριτήρια του καθορισμού των περιόδων της πολεοδομικής εξέλιξης μιας πόλης, ποικίλουν κάθε φορά, δεδομένου ότι η πολεοδομία αποτελεί την έκφραση της εκάστοτε κοινωνικής κατάστασης. Εκτός από την περίπτωση γεγονότων μείζονος ή καταλυτικής σημασίας, π.χ. ολικής καταστροφής, η κάθε περίοδος έρχεται να συνεχίσει με πλείστες όσες μεταλλαγές και -όσον αφορά κατ'εξοχήν στο κτιστό περιβάλλον- με ποικίλες μεταμορφώσεις τα βασικά γνωρίσματα της προηγούμενης περιόδου¹.

Οι δυσκολίες της αντιδιαστολής των περιόδων εμφανίζονται έντονα στη σχετική βιβλιογραφία, π.χ. για τον καθορισμό των περιόδων της βυζαντινής πόλης ή στο ειδικότερο παράδειγμα της Αθήνας κατά την τουρκοκρατία².

Απλώς άλλωστε δεν παρουσιάζεται και ο διαχωρισμός σε χρονολογικές περιόδους της εξέλιξης της Αθήνας μετά το 1833, που λαμβάνεται ως η εκκίνηση της πολεοδομικής ιστορίας της ελληνικής πρωτεύουσας. Το εγχείρημα καθίσταται ακόμα πιο δυσχερές στην περίπτωση των δύο πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών 1945-1967 της αθηναϊκής πολεοδομικής εξέλιξης, επειδή δεν έχει παρεμβληθεί η αναγκαία απόσταση από αυτή τη σχετικά πρόσφατη εποχή. Πράγματι, μπορεί να αναφερθεί χαρακτηριστικά ότι πολλοί από τους πρωτεργάτες της τότε πολεοδομίας έχουν σήμερα να καταθέσουν τις ζωντανές τους μαρτυρίες εφόσον βρίσκονται πάντοτε σε πλήρη δραστηριότητα.

Παρόλα αυτά ο πολεοδομικός καθορισμός της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου μπορεί κατ'αρχήν να επιχειρηθεί με μια σχετική ευκολία, εφόσον περικλείεται από δύο μείζονα ορόσημα της νεότερης ελληνικής ιστορίας, δηλαδή το β' παγκόσμιο πόλεμο και την κήρυξη της δικτατορίας του 1967. Όπως όμως επισημαίνεται παρακάτω, χρειάζεται προσοχή όσον αφορά τόσο στους σχετικούς χρονικούς όσο και στους καθ'αυτό ιστορικούς προσδιορισμούς, επειδή ο β' παγκόσμιος πόλεμος δεν ολοκληρώνεται για την Ελλάδα όπως για άλλα κράτη με την τελική πτώση των δυνάμεων του Άξονα το 1945 και επειδή ορισμένες δυνάμεις της πολεοδομικής εξέλιξης διαπερνούν τη χρονολογία του

1. Για τις περιόδους της βυζαντινής πόλης με εκτενή βιβλιογραφία: Ιωάννης Μιχαήλ, Η πολεοδομική εξέλιξη της πόλης στην Χερσόνησο του Αίμου από τη βυζαντινή εποχή μέχρι σήμερα. Τεχνικά Χρονικά, 1968/5, 331-350. Ernst Kirsten, Die griechische Polis als historisch-geographisches Problem des Mittelmeerraumes, Bonn.

2. Ernst Kirsten, Die byzantinische Stadt, Berichte zum XI Intern. Byzantin. Kongress 1958, München 1958. Ιωάννης Τραυλός, Η πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών, Αθήνα 1980 και ιδιαίτερα Δημήτρης Καρύδης, Σαντζάκι του Ευρώπου 15ος-16ος αιώνας. Συνθήκες και χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας των πόλεων και των χωριών, Αμφισσα 1985. του ίδιου, Συγκρότηση και εξέλιξη των ελληνικών πόλεων (15ος-19ος αιώνας), Αθήνα 1988.

1967 για να μεταλλαγούν αμέσως μετά. Δύναται να λεχθεί ότι όσο βεβαρυμένη είναι η υπόψη περίοδος με τις υποθήκες της πολεοδομικής δεκαετίας, άλλο τόσο βεβαρυμένη είναι η σημερινή εποχή με τις υποθήκες της πρώτης αυτής μεταπολεμικής περιόδου. Εξάλλου, δεν λείπουν οι μελετητές, οι οποίοι επιχειρούν μια περαιτέρω κατάτμησή της, π.χ. 1948-1961 και 1961-1974, υπερβαίνοντας τα εν λόγω όρια³.

Ο εστιασμός λοιπόν της προσοχής των ερευνητών σε μια περίοδο, η οποία δεν έχει ακόμα επαρκώς φωτιστεί, δεν υπαγορεύεται μόνο από το μεγάλο της ενδιαφέρον. Έχει συνάμα ιδιαίτερη σημασία για τη σύγχρονη πολεοδομική πρακτική, εφόσον έρχεται να ιχνηλατήσει τα γενεσιουργά αίτια των οξυτάτων σύγχρονων αθηναϊκών πολεοδομικών προβλημάτων, που στη σημερινή πράξη συχνά παραβλέπονται.

Αντικείμενο αυτής της εισήγησης είναι η συνοπτική εξέλιξη της Αθήνας στην υπόψη χρονική περίοδο με κύριο γνώμονα την πολεοδομική έκφραση της εκάστοτε κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής κατάστασης. Τονίζεται η σαφής υστέρηση που διαπιστώνεται ως προς τον πολεοδομικό σχεδιασμό, αλλά -κυρίως- και ως προς την εφαρμογή του σε άλλα ευρωπαϊκά μητροπολιτικά συγκροτήματα. Οι ποικίλες αναπτυξιακές σκέψεις και πρωτοβουλίες που αρχίζουν να πληθαίνουν αυτή την εποχή, παραμένουν χωρίς πρακτικό αντίκρουσμα, ενώ η ιδιωτική δομική πρωτοβουλία δημιουργούσε μη εύκολα αναστρέψιμες καταστάσεις.

2. Οι Καταβολές

Κοινωνικά και Πολεοδομικά Ρεύματα του Μεσοπολέμου. Το Ρήγμα της Πολεμικής Δεκαετίας

Ο 8^{ος} παγκόσμιος πόλεμος δεν λαμβάνεται μόνο ως η αρχή της εξεταζόμενης περιόδου. Αποτελεί ένα μείζον γεγονός, που σφράγισε τόσο αυτή την περίοδο, όσο και -γενικότερα- την αθηναϊκή πολεοδομία μέχρι σήμερα.

Στο μεσοπόλεμο η Ελλάδα είχε γνωρίσει μια καθοριστική ανάπαυλα εξέλιξης. Υστερα από το εξίσου μείζον γεγονός του α' παγκοσμίου πολέμου, που και αυτός κάλυψε για την Ελλάδα μια δεκαετία, η χώρα έπρεπε να καταβάλει τεράστιες προσπάθειες για την οργάνωση του κράτους, για τη στεγαστική αποκατάσταση της προσφυγιάς και για τον εκσυγχρονισμό της όλης ζωής⁴. Ο πληθυσμός είχε πολλαπλασιαστεί, οι νέες χώρες διπλασίασαν σχεδόν την επικράτειά τους, ενώ το βιοτικό επίπεδο γνώρισε σημαντική άνοδο. Στις "φτωχογειτονιές της ελπίδας" η εργατική τάξη διαμόρφωνε τον οικιστικό της χώρο μέσα από ριζικές μεταβολές κοινωνικού μετασχηματισμού έστω και υπό μια "άγρια αστικοποίηση"⁵. Τα πολεοδομικά προβλήματα της Αθήνας άρχισαν να αντιμετωπίζονται για πρώτη φορά στην ιστορία της συστηματικά και όχι πλέον με πορίσματα επιτροπών, με προτάσεις

3. Παύλος Λουκάκης, Πολεοδομικά προβλήματα της πρωτεύουσας και θεσμικές παρεμβάσεις μετά το 1948. Η Αθήνα στον 20^ο αιώνα - Η Αθήνα όπως δεν φαίνεται, ΥΓΠΟ-ΣΑΔΑΣ, Αθήνα 1985.

4. Από την εμπειροπαραγμένη ερευνητική εργασία της Λίλας Λεοντίδου σχετικά με την ερημνεία των κοινωνικών διαδικασιών κυρίως στις περιφέρειες της -τότε- Αθήνας αναφέρεται τα: Πόλεις της Σιωπής, Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, με πλούσια βιβλιογραφία.

5. Λίλα Λεοντίδου, Πόλεις της Σιωπής ε.α. 8,151. Πολιτιστικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

αθηνολατρών ή με βραχύχρονες μετακλήσεις ξένων ειδικών⁶. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι πριν από τη δικτατορία του Μεταξά το Τεχνικό Επιμελητήριο είχε αρχίσει να μελετά και να προβάλλει, κυρίως μέσω των Τεχνικών Χρονικών, τα μεγάλα τεχνικά προβλήματα της χώρας. Το 1936 ιδρύεται η Διοίκηση Πρωτεύουσας, που το 1941 με την είσοδο των Γερμανών καταργήθηκε. Η υπηρεσία αυτή συγκεντρώνει τους πρώτους Έλληνες διδάκτορες αρχιτέκτονες-πολεοδόμους (Κ. Δοξιάδης, Β. Βαφειάδης), καθώς και πολλούς νέους μηχανικούς, οι οποίοι ασχολήθηκαν μεταπολεμικά σε ηγετικές θέσεις με την αθηναϊκή αρχιτεκτονική και πολεοδομία (Ηλ. Κριμπάς, Κ. Δοξιάδης, Β. Βαφειάδης, Πρ. Βασιλειάδης, Αδ. Πλουμιστός, Κλ. Κραντωνέλλης, Κ. Μπίρης, Φ. Κυδωνιάτης, Κ. Καμαμπέλης, Γ. Κανδύλης κ.ά.). Πάντως, δεν πρέπει να παραβλεφθεί ότι οι εξειδικευμένοι τότε πολεοδόμοι ήταν ελάχιστοι και ελάχιστοι παρέμειναν και κατά τις πρώτες δύο μεταπολεμικές δεκαετίες. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Υπηρεσίας Οικισμού του Υπουργείου Δημοσίων Έργων, η οποία μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 1960-1970 απασχολούσε ένα μόνο αρχιτέκτονα με πολεοδομική επιμόρφωση (το Διευθυντή Π. Βαφειάδη).

Εντονη ήταν τότε στις παραμονές του Β' παγκοσμίου πολέμου, η προσπάθεια διασύνδεσης με τα μεγάλα κοινωνικά, οικονομικά και πολεοδομικά ρεύματα που συγκλόνιζαν την Ευρώπη⁷. Η εξέλιξη όμως αυτή διακόπτεται με την κήρυξη του πολέμου. Πάντως, τηρουμένων των αναλογιών παρατηρείται στην Ελλάδα ό,τι και στην Ευρώπη: προσπάθειες κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών για την προετοιμασία της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης. Τέτοιες προσπάθειες, παράλληλα προς το όλο αντιστασιακό κλίμα εναντίον των κατακτητών, συγκεντρώνονταν στο ΤΕΕ και στο ΕΜΠ, γύρω από τον καθηγητή Γ. Δεσποτόπουλο και τους τρεις πρώτους επιμελητές του Θ. Βαλεντή, Πρ. Βασιλειάδη και Γ. Κανδύλη. Παράλληλα, μια ομάδα γύρω από τον Κ. Δοξιάδη (Β. Βαφειάδης, Γ. Παπαιωάννου), αφού συμμετέχει στον κοινό αγώνα, θα αποτελέσει το 1945 τον πυρήνα του νέου Υπουργείου Ανοικοδομήσεων.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν δύο άρθρα του Κ. Κιτσίκη "Η Αθήνα της αύριον", (Ελεύθερον Βήμα, 24 και 25.4.1942) που προκάλεσαν και δύο επιστολές αναγνωστών⁸. Τα άρθρα αυτά δημοσιεύονται αμέσως μετά τον τραγικό χειμώνα των θανάτων στους αθηναϊκούς δρόμους από πείνα. Ο συντάκτης τους προβληματίζεται για την επερχόμενη ραγδαία ανοικοδόμηση της Αθήνας και σμιστα στους συναδέλφους του τεχνικούς να προετοιμάσουν εγκαίρως το μέλλον, επωφελούμενοι της τότε απόλυτης σχεδόν ανεργίας. Θα ήταν δυνατόν π.χ. να συνταχθούν πολεοδομικοί κανονισμοί, μια πρόταση γενικού πολεοδομικού σχεδίου, προκηρύξεις αρχιτεκτονικών διαγωνισμών, κλπ, ώστε οι τεχνικοί να ήταν έτοιμοι

6. Για περισσότερα στοιχεία από την πολεοδομική εξέλιξη της Αθήνας καθώς και την σχετική βιβλιογραφία, ιδε: Johannes Michael, *Entwicklungsueber legungen und - initiativen zum Stadtpeln von Athen nach dessen Erhebung zur Hauptsadt von Griechenland*, Diss. THAachen, 1969.

7. Είναι αξιοσημείωτο ότι αυτή η εποχή όπως γενικότερα, η επανασύνδεση μεταπολεμικά με τα ρεύματα του μεσοπολέμου δεν έχει σήμερα επαρκώς μελετηθεί. Βλ. και Γιάννης Μιχαήλ: Τα κοινωνικά ρεύματα του μεσοπολέμου και ο Γιάννης Δεσποτόπουλος, *Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ*, 1771/28.1993, 17-18. Μια επιτροπή που συστάθηκε στο ΤΕΕ, δεν κατέληξε σε γραπτό πόρισμα, J.Michael ε.α. 104.

8. Ελεύθερον Βήμα, 5.5.1942, Π.Τζανέτος και 28.5.1942 Στ. Λελοΰδας (γνωστός από τις διάφορες πολεοδομικές εκδόσεις του μεταξύ 1919 και 1929).

όταν η δομική δραστηριότητα θα ήταν "άνευ προηγούμενου" και όταν δεν θα έμενε χρόνος για "λεπτομερειακή επιστημονική εργασία".

Αναμφίβολα στη διακοπή της διασύνδεσης με τα ρεύματα της Ευρώπης συνέτεινε εκτός από τα πολεμικά γεγονότα και ο εσωτερικός διχασμός του εμφυλίου πολέμου. Ετσι, για 10 ή 15 χρόνια μετά τον πόλεμο, η αθηναϊκή πολεοδομία όπως εκτίθεται παρακάτω, διέρχεται ύστερα από την ελπιδοφόρα εκκίνηση της Διοικήσεως Πρωτεύουσας, μια περίοδο αφασίας. Σχετικά με αυτό θα πρέπει να σημειωθεί η έξοδος, κυρίως προς Γαλλία, ενός σημαντικού αριθμού επιστημόνων του χώρου (Γ. Κανδύλης, Ι. Ξενάκης, Αρ. Προβελέγγιος κ.ά.) και μάλιστα πριν λήξει η πολεμική περιπέτεια.

Η δεύτερη βαριά υποθήκη της μεταπολεμικής περιόδου προκλήθηκε από τα δεινά του πολέμου, τα οποία έπληξαν την Ελλάδα και την Αθήνα⁹. Σήμερα ξεχνιέται ή αγνοείται το γεγονός ότι τόσο κατά την πολεμική δεκαετία όσο και αργότερα, χάθηκε από τις συνέπειές της το 1/4 περίπου του ελληνικού πληθυσμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην αίθουσα όπου υπογράφηκε η συνθήκη του Πότονταμ έχει αναρτηθεί μια και μόνη πινακίδα με τις απώλειες ανθρωπίνων ζωών σε αναλογία προς τον πληθυσμό κάθε εμπόλεμης χώρας. Στην πινακίδα αυτή, η Ελλάδα κατέχει με διαφορά τη θλιβερή πρώτη θέση. Οι διάφορες πολεμικές καταστροφές ήταν τεράστιες -π.χ. ο δασικός πλούτος της μεν χώρας μειώθηκε κατά 25%, της δε Αττικής κατά 75%. Η απόδοση των τεχνικών κατήλθε στο 0,2-0,3% της προπολεμικής¹⁰.

Ο κλονισμός του κτιριακού πλούτου ήταν ανάλογος. Από τις 1.740.000 κατοικίες, οι οποίες ασφαλώς δεν διακρίνονταν για τα υψηλά επίπεδα κατοικησιμότητας, 550.000 υπέστησαν βαριές ζημιές ή καταστράφηκαν. Τα στοιχεία αυτά βεβαίως δεν είναι δυνατόν να είναι απολύτως ακριβή δεδομένου ότι η κρατική μηχανή είχε διαλυθεί και δεν ήταν σε θέση να προβαίνει, όπως συχνά τονίζεται, σε συστηματικές απογραφές των αλληπάλληλων ζημιών¹¹.

3. Ανασυγκρότηση και Αντιπαροχή

Η Υστέρηση του Πολεοδομικού Σχεδιασμού

Αν και ο 8' παγκόσμιος πόλεμος έληξε το 1945, για την Ελλάδα η περίοδος της ειρηνικής εποχής ακολούθησε, όπως ήδη αναφέρθηκε, με σημαντική καθυστέρηση, ως προς τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη. Για την ακρίβεια, ενώ η επίσημη "ανοικοδόμηση" και μετά "ανασυγκρότηση", άρχισαν αμέσως το 1945 με την ίδρυση του ομώνυμου Υπουργείου και Υφυπουργείου και με μόνιμο εμπυχωτή τον Κ. Δοξιάδη, στην ύπαιθρο εμείνετο ο εμφύλιος. Ετσι, μόνο μετά το 1950 οι διάφοροι δείκτες άρχισαν να πλησιάζουν τα προπολεμικά επίπεδα (πληθυσμός, εθνικό προϊόν), μερικοί δε ακόμα πιο αργά (εμπόριο μετά την υποτίμηση της δραχμής το 1953, αφίξεις τουριστών 1938:90.333, 1952:37.964, 1953:102.032). Αντίθετα η πο-

9. Κ.Δοξιάδης, Such was the war in Greece, Athens 1947.

10. Σχετικά με αυτή την περίοδο ιδέ J.Michael, ε.α. 98 κ.ε.

11. Υπουργείο Δημοσίων Έργων, Πολεμικά καταστροφές και μελλοντικών πρόγραμμα δημοσίων έργων, Αθήνα 1944.

λεοδομική εξέλιξη ήταν βεβαρυσμένη με μια ραγδαία πληθυσμιακή εξέλιξη. Μεταξύ 1940 και 1951 η Αθήνα αυξήθηκε κατά 22% (254.477) και 1951-1961 (474.123). Επομένως στην πολεμική και μεταπολεμική περίοδο 1940-1961 η αύξηση ήταν 64,8% έναντι μόνο 12,6% του συνόλου της χώρας. Η αύξηση του Δήμου Αθηναίων ήταν μόνο 17,4% μεταξύ 1940-1951 και 11,06% μεταξύ 1951-1961, εφόσον ο συνοικισμός κατευθυνόταν στην περιφέρεια¹². Αν το 1940, το 15,3% των Ελλήνων κατοικούσαν στην πρωτεύουσα, το 1951 έγιναν 18,06% και το 1961 22,09%.

Μόνο μετά το 1961 αρχίζει μια κάποια επιβράδυνση του ρυθμού της αύξησης της Αθήνας προς όφελος των άλλων μέσων ελληνικών πόλεων, αλλά και της σταθεροποίησης της αύξησης των περιφερειακών ΟΤΑ του λεκανοπεδίου, όπου "πολύ σύντομα οι κυρίαρχες τάξεις έχασαν τον έλεγχο της διαδικασίας οικιστικής επέκτασης. Κυριάρχησε ο λαϊκός εποικισμός των προαστίων"¹³.

Όπως είναι εύλογο, η πληθυσμιακή αυτή έκρηξη είχε τα ανάλογα εννοιολογικά, δομικά και βεβαίως οικιστικά αποτελέσματα.

Κατ'αρχήν, αρκετά ενωρίς στα εγκυκλοπαιδικά λεξικά επικράτησε - χωρίς επεξηγήσεις, όπως παλαιότερα- ο όρος Αθήνα για ολόκληρο το πολεοδομικό συγκρότημα¹⁴. Η πρωτεύουσα είχε πλέον αποτελέσει στην πραγματικότητα έναν συνοικισμό¹⁵, όχι διοικητικά όπως επί Θησέα, ο οποίος είχε συνενώσει τους Δήμους της Αττικής. Τώρα, ενώ η οικιστική εξέλιξη κατευθυνόταν κυρίως προς την περιφέρεια, μετασχηματιζόταν συνάμα και η κεντρική περιοχή της Αθήνας. Ο μετασχηματισμός του κέντρου αρχίζει ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 για να επιταχυνθεί και σχεδόν ολοκληρωθεί στο τέλος της δεκαετίας 1960-1970¹⁶, με ανάλογες μέσες ετήσιες εξελίξεις τιμών γης σε σταθερές τιμές. Μόνο στα τέλη της δεκαετίας 1980-1990 διερευνώ τα συμπτώματα της εν τω μεταξύ επελθούσης κρίσης¹⁷.

Επομένως δύναται να λεχθεί ότι η καθ'αυτό μεταπολεμική περίοδος αρχίζει όχι από το 1945, αλλά μετά το 1950, εφόσον στο μεσοδιάστημα οι εχθροπραξίες και οι μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών συνεχίζονταν αν και όπως αναφέρεται πιο κάτω, σημειώνονται ήδη μερικές δειλές πρωτοβουλίες γύρω από την αθηναϊκή πολεοδομία.

Είναι πάντως αξιοσημείωτη η χρησιμοποίηση μετά το 1945 του όρου "ανασυγκρότηση", που καλύπτει την εν λόγω πενταετία. Πράγματι, στο επίσημο όργανο του ΤΕΕ "Τεχνικά Χρονικά" αυτής της εποχής γίνεται λόγος συνεχώς για τα προβλήματα της

12. Λίλα Λεοντίδου ε.α. Σπύρος Καραλής: Τα προάστια της Αθήνας, Δημογραφική και κοινωνική εξέλιξη - Εκλογική συμπεριφορά (1950-1981), Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας "Νεοελληνική πόλη", Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Πρόγραμμα με περιλήψεις εισηγήσεων, Αθήνα 1984.

13. Λίλα Λεοντίδου, Πόλεις της Σιωπής, ε.α. 252, Ζαχαρίας Δεμαθός - Σάββας Τσιλένης, Πληθυσμός και απασχόληση στην Αθήνα στην περίοδο 1950-1981. Η Αθήνα στον 20ό αιώνα - Η Αθήνα όπως δε φαίνεται, ΥΠΠΟ-ΣΑΔΑΣ, 1985, 45-63. Των ιδίων Προβλήματα πληθυσμού και απασχόλησης και πρόσφατα σχέδια της Αθήνας, ομαδοποίηση των ΟΤΑ με κριτήριο τις πληθυσμιακές εξελίξεις - Μία πρώτη προσέγγιση, Σύγχρονα Θέματα, 27/1986, 19-28, 12.

14. J.Michael, ε.α. 102.

15. Ιωάννου Μιχαήλ, Εννοιολογική μεταλλαγή της αγοράς και του οικοσυστήματος, Τεχνικά Χρονικά 3-4-1967, 480-491.

16. Μηνάς Αγγελίδης, Το κέντρο της Αθήνας και ο μετασχηματισμός του, Η Αθήνα στον 20ό αιώνα - Η Αθήνα όπως δε φαίνεται, ΥΠΠΟ-ΣΑΔΑΣ 1985, 102-107. Παύλος Λουκάκης, Πολεοδομικά προβλήματα ε.α. 22-25.

17. ΕΜΠ-Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Μελετών, Αθ.Αραβαντινός, Γ. Μιχαήλ, Ν. Ρεμούνδου-Τριανταφυλλή, Γ. Τσουδερός, Γ. Γιαννακούρου, Δ. Κηλαϊδής, Φ. Δήμιου-Κουτρομπιά, Κέντρο Αθήνας, Εμπορικό Τρίγωνο - Πολεοδομική Έρευνα και Προγραμματισμός Αναβάθμισης, Δήμος Αθηναίων, 1990.

"ανασυγκρότησης", η οποία μετά το 1950 φθίνει. Αλλωστε, ο κεντρικός φορέας της ανασυγκρότησης καταργείται το 1951, για να αποτελέσει τον πυρήνα της Υπηρεσίας Οικισμού του Υπουργείου Δημοσίων Έργων.

Πάντως, από το κατώφλι της δεκαετίας του 1950, στην αρχή με βραδείς ρυθμούς, κατόπιν με ταχύτητα χιονοστιβάδας, αρχίζει η περίοδος της ανακατασκευής της Αθήνας με το σύστημα της αντιπαροχής. Το πρότυπο της αστικής πολυκατοικίας της μεσοπολεμικής Αθήνας¹⁸ και ο Ν.3741/1927 "περί οριζοντίου ιδιοκτησίας" επίσης από το μεσοπόλεμο, γνωρίζουν άπειρες εφαρμογές. Αναδομούνται οι κεντρικές περιοχές κατοικίας¹⁹ με τα εγγενή τους μειονεκτήματα²⁰, τα οποία σήμερα ύστερα από μόνο 30 χρόνια τις καθιστούν ώριμες για επεμβάσεις αναπλάσεως: "γηρασμένες" περιοχές μιας "νέας" πόλης²¹.

Το βασικό μειονέκτημα της όλης εξέλιξης παραμένει η χρόνια υστέρηση του πολεοδομικού σχεδιασμού και, στη συνέχεια, η εξίσου σοβαρή έλλειψη διαφθρωτικής και συνοδευτικής τεχνικής και κοινωνικής υποδομής²¹.

4. Απαρχές του Πολεοδομικού Σχεδιασμού

Προσπάθειες για στοχοθεσία

Οι πρώτοι μεταπολεμικοί προβληματισμοί αφορούσαν στα πολεοδομικά προβλήματα μιας Αθήνας, που ήταν μεν φορτισμένη με τα συγκεκριμένα προμηνύματα μιας ορατής μελλοντικής εξέλιξης, αλλά που ελάχιστα απείχε από την προπολεμική Αθήνα. Είχαν δηλαδή περάσει μόλις 5-6 χρόνια, χωρίς αξιόλογες καταστροφές από βομβαρδισμούς. Το κέντρο της διατηρούσε, όπως δυστυχώς πολύ αργότερα διαπιστωνόταν, την ήρεμη ατμόσφαιρα ενός εξέχοντος κλασικιστικού συνόλου, ενώ νωπές ακόμα ήταν οι υποθήκες του πολέμου. Σε αυτό το κλίμα πλανιόνταν και οι πρώτες σκέψεις που άρχισαν να παρατίθενται για τη μελλοντική πολεοδομική εξέλιξη²². Πρόκειται για απλές προτάσεις που συνέχιζαν τις παρόμοιες απλές προτάσεις Ελλήνων ειδικών με παρόμοιο γενικό χαρακτήρα από το μεσοπόλεμο. Οι προτάσεις εκείνες είχαν όλες το κοινό γνώρισμα, ότι δηλαδή δεν προέρχονταν από υπηρεσίες, δεν στηρίζονταν σε συστηματικές αναλύσεις και δεν έβγαιναν από πολυεπιστημονική εργασία.

Ο Κ. Μπίρης δημοσιεύει τις προτάσεις του για την Αθήνα το 1946 και τον Πειραιά το 1947. Ακολουθώντας τις ριζικές λύσεις της "Ουάσινγκτον, της Κάνμπερα ή της Αγκυ-

18. Ε. Β. Μαρμαράς Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας, Αθήνα 1985.

19. Γιώργος Σημαιοφορίδης, Ο οδηγός και ο χάρτης Δύο διατυπώσεις του αρχιτεκτονικού λόγου με αφορμή την Αθήνα, Σύγχρονα Θέματα 27 Ιουνίου 1986, 47-51, με εκτεταμένη αρχιτεκτονική βιβλιογραφία.

20. Ιωάννου Μιχαήλ, Κριτήρια ποιοτικής και ποσοτικής αξιολόγησης των υπό ανάπτυξη περιοχών των ελληνικών οικισμών, 1975/3.4.5. 211-217.

21. Πολυξένη Κοσμάκη, Γιάννης Λιάπης, Δημήτρης Λουκόπουλος, Μαρία Μαντουβάλου, Γιάννης Πολύζος, Ανάπλαση Κεντρικών περιοχών κατοικίας - Μελέτη περίπτωσης Κάτω Πατησίων, ΕΜΠ-ΥΠΕΧΩΔΕ, 1992, 13,35. Δημήτρης Λουκόπουλος, Γιάννης Πολύζος, Γιάννης Πυργιώτης, Φωτεινή Τούντα, Δυνατότητες και προοπτικές των προγραμμάτων ανάπτυξης - Προτάσεις για ένα νέο οργανικό σχήμα, ΕΜΠ-ΤΕΤ-ΕΕΤΑΑ, 1990. Παναγιώτης Γετίμης, Οικιστική πολιτική στην Ελλάδα - Τα όρια της μεταρρύθμισης, Αθήνα 1989.

22. J.Michael, ε.α. 98 κ.ε. Φωτεινή Τούντα Ο λόγος των πολεοδόμων για την Αθήνα (1945-1966), Σύγχρονα Θέματα, 27 Ιουνίου 1986, 31-35. Για τις νεότερες διδακτορικές εργασίες σε γερμανικά πανεπιστήμια με συναφή θέματα: Erich Ante, zur Entwicklung des Grossraumes Athen, Geographische Rundschau, Westermann, Braunschweig, 4/1988.

ρας²³ αλλά και μιας από τις πρώτες προτάσεις για τη νέα Αθήνα μετά την τουρκοκρατία, άνοιξε τη συζήτηση για τη μεταφορά της πρωτεύουσας, η οποία κατά καιρούς βρίσκει νέους ζηλωτές. Ως θέση για τη νέα πρωτεύουσα ή για το νέο διοικητικό κέντρο διάλεξε τα Μέγαρα. Για τα υφιστάμενα κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά, πρότεινε ένα σύστημα γενικών χρήσεων γης, καθώς και τη δημιουργία ενός μείζονος πολιτιστικού τουριστικού και αρχαιολογικού κέντρου γύρω από την Ακρόπολη. Η πραγμάτωσή τους προϋπέθετε τη σύναψη ενός μεγάλου διεθνούς δανείου²³.

Σύντομα όμως σημειώνεται η πρώτη σοβαρή προσπάθεια. Το Υφυπουργείο Ανασυγκροτήσεως μέσα στα πολλά του καθήκοντα βρίσκει τον καιρό χάρις στα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα του εμπνευστή του Κ. Δοξιάδη να ασχοληθεί και με την πρωτεύουσα. Το 1947 εκπονεί το Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο Αθηνών, με το οποίο καταβάλλεται κυρίως η προσπάθεια μιας πρώτης αποτύπωσης και ρύθμισης των κυκλοφοριακών αξόνων του λεκανοπεδίου καθώς και μιας γενικότερης κατάταξης των χρήσεων γης. Αλλωστε όλη η Ευρώπη μπρος στα συντρίμια των βομβαρδισμών στρεφόταν στη Χάρτα της Αθήνας και στο διαχωρισμό των χρήσεων γης κατά τις επιταγές του CIAM. Το σχέδιο αυτό δεν έμελλε να αποτελέσει παρά μια αρχή εσωτερικής δέσμευσης για τη διοίκηση, ενώ συχνά ξεπερνούσαν από την αλματώδη ανεξέλεγκτη ιδιωτική ανάπτυξη. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Λεωφόρου Βουλιαγμένης, η οποία στις αρχές της δεκαετίας του 1950 δεν κατέστη δυνατόν να κατασκευαστεί ως ενιαία αρτηρία έως το Ολυμπείο, αλλά διασπάστηκε σε δύο κλάδους, επειδή στην αρχή της υπήρχε ένα κτίσμα. Το Υπουργείο Οικονομικών δεν κατάφερε να βρει το αναγκαίο ποσό της αποζημίωσης και η μονοδρόμησή της απαγορεύθηκε από την αδήριτη πραγματικότητα του κενού ταμείου ενός κράτους, που μόλις είχε βγει από την πολεμική δεκαετία, και δεν διέθετε το αναγκαίο ποσό, όσο μικρό και αν ήταν αυτό.

Το σχέδιο του 1947 ανοίγει λοιπόν τη σειρά των προτάσεων πολεοδομικών σχεδίων της Αθήνας μετά τον πόλεμο. Δυστυχώς το πολύτιμο υλικό αυτού του σχεδίου χάθηκε μερικά χρόνια αργότερα, σε μια πυρκαϊά των υπουργικών αρχείων. Πάντως, η σημασία του είναι πρωταρχική, γιατί οι υπάλληλοι του υπουργείου άρχισαν να εθίζονται στην αναγκαιότητα των πολεοδομικών σχεδίων.

Έτσι, το 1954 η Υπηρεσία Οικισμού του Υπουργείου Δημοσίων Έργων, η οποία ήταν πλέον αρμόδια για την αθηναϊκή πολεοδομία (με υπουργό τον Κ. Καραμανλή), παρουσιάζει (Αχ. Σπανός, Πρ. Βασιλειάδης, Α. Τσίτσος, Γ. Παπαγεωργίου, Β. Βασιλειάδου, Σπ. Κοκκολιάδης, Ε. Τρέπεκλης) νέα πρόταση στο Α' Συνέδριο Αρχιτεκτόνων UIA Χωρών Ανατολικής Μεσογείου. Και αυτό το σχέδιο έχει εσωτερικό δεσμευτικό χαρακτήρα για τη διοίκηση. Το σχέδιο περιελάμβανε διάφορες ενδιαφέρουσες επί μέρους προτάσεις, π.χ. κλιμακούμενες προς την περιφέρεια πυκνότητες ή γενικές χρήσεις γης κατά ζώνες. Πλην όμως η οξεία έλλειψη προσωπικού της διοίκησης και οι διαφορετικοί προσανατολισμοί της πολιτικής βούλησης αδυνατούσαν να μεταφράσουν σε πράξη τις προτάσεις του σχεδίου του 1954.

Εντωμεταξύ η ανοικοδόμηση και η αντιπαροχή κάλπαζαν, ενώ οι δημόσιες υπηρεσίες καθυστερούσαν απελπιστικά. Το δημόσιο παρακολουθούσε παθητικά την εξέλιξη: έκδοση οικοδομικών αδειών, διανοίξεις οδών, οδοποιίες, διάφορα μονομερώς δημοσιονομικά

23. Πληροφορία του τότε Γενικού Διευθυντή Δημοσίων Έργων, Βίκτορα Βασιλειάδη.

μέτρα (περί εσόδων δήμων και κοινοτήτων, ΚΗ' ψήφισμα), υπαγωγές στο σχέδιο πόλεως κλπ.²⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλη την δεκαετία 1950-1960, εκτός από το σχέδιο 1954 και εκτός από την έκδοση το 1955 του ΓΟΚ, που και αυτός εκδόθηκε υπό την πίεση της αγοράς, για νομιμοποίηση συνάμα των αυθαιρέτων (η επόμενη νομιμοποίηση ακολούθησε το 1968) το δημόσιο αδρανεύ. Απουσιάζει όμως παραδόξως και η ενεργητική, μαζική (όπως αργότερα) αντιδραση των αρχιτεκτόνων. Οι ελάχιστες ανησυχίες αυτής της δεκαετίας προέρχονται κυρίως από πολιτικούς μηχανικούς, μηχανολόγους ή τοπογράφους (!)²⁵.

Μεταξύ αυτών όμως σημειώνεται το 1956 και η άκρως ενδιαφέρουσα πρόταση του τοπογράφου καθηγητή του ΕΜΠ Α. Σώκου, ο οποίος τοποθετεί το διοικητικό κέντρο της Αθήνας 10 χλμ βορῶς της Ακρόπολης, στο δυτικό ήμισυ του λεκανοπεδίου, δίπλα στις Αχαρνές²⁶.

Η πρόταση διακρίνεται για τη μεγάλη εφικτότητά της και τις άριστες κυκλοφοριακές της συνδέσεις. Αυτή την εποχή το Αμβούργο αποτόλμησε και πραγμάτωσε το παρόμοιο και διεθνῶς γνωστό πρόγραμμα του City Nord, δηλαδή ένα νέο διοικητικό κέντρο, που αποσυμφόρησε και αναζωογόνησε το παλιό κέντρο. Από το 1957 οι ανησυχίες μερικών προβληματιζομένων βρίσκουν στέγη στο περιοδικό Αρχιτεκτονική. Συνάμα τα άμεσα αθηναϊκά προβλήματα γνωρίζουν την επικαιρότητα από τις στήλες περιοδικῶν ὅπως ο Ταχυδρόμος ή οι Εικόνες.

Στο τέλος της δεκαετίας 1950-1960 η ανησυχία αρχίζει να γίνεται έκδηλη. Αποδέκτες των μηνυμάτων από την καθημερινή ζωή γίνονται και οι πολιτικοί, οι οποίοι βλέπουν την Αθήνα να αλλάζει, ὄχι προς το καλύτερο. Ετσι, ακολουθείται κατ'αρχήν μια παλιά μέθοδος: η μετακλήση ξένων ειδικῶν, αν και είχαν πια παρέλθει εκείνες οι εποχές στις αρχές του αιώνα, ὅταν η αθηναϊκή πολεοδομία, ελλείψει Ελλήνων πολεοδόμων ανέμενε λύσεις από ξένους ειδικούς, χωρίς βέβαια να λείπουν και τότε οι έντονες αντιδράσεις, ὅπως "δεν είμαστε φελλάχοι, να μετακαλώμεν ξένους"²⁷.

Ο μετακληθείς ξένος ειδικός ἦταν ο Γενικός Διευθυντής Πολεοδομίας της πόλης-κράτους του Αμβούργου Werner Hebebrand. Η μετακλήσή του απογοήτευσε ὅσους περίμεναν ἑτοιμες λύσεις για να τις επικρίνουν ή να τις επιδοκίμασουν. Ο διεθνούς φήμης πολεοδόμος περιορίστηκε να επισημάνει ορισμένα βασικά αθηναϊκά πολεοδομικά προβλήματα και να διατυπώσει τη βεβαιότητά του ὅτι αυτά ἔπρεπε και μπορούσαν να λυθούν με συστηματική δουλειά των Ελλήνων πολεοδόμων, που και αρκετοί ἦταν και επαρκείς.

Αντίθετα από τη δεκαετία του 1950-1960, που δεν χαρακτηρίζεται από μεγάλη γονιμότητα, η επόμενη δεκαετία φέρνει την απαρχή του πολεοδομικού σχεδιασμοῦ. Αλλωστε, πρόκειται για τη δεκαετία των γενικότερων ανησυχιῶν, του Ενα-Ενα-Τέσσερα ή των αγώνων για την παιδεία. Ἢδη από το 1960 αρχίζει ο έντονος προβληματισμός, ο οποίος θα

24. Γιάννης Μιχαήλ: Η διαχείριση του εγγείου παράγοντος. Το Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας, Υπουργείο Δημοσίων Έργων, 1972. Του ίδιου: Τοπική Ανάπτυξη - Πολεοδομική Πολιτική, ΟΤΑ, ΚΕΔΚΕ, 1974.

25. J.Michael ε.α.109.

26. Αλέξανδρος Σώκος, Διοικητικό Κέντρο και Πόλη Υπαλλήλων. Τεχνικά Χρονικά, Επιστημονική Έκδοση 14-16/1956.

27. Παύλος Βακάς, Παρατηρήσεις επί του νέου σχεδίου της πόλεως των Αθηνῶν, Αθήνα 1925, 22.

διακοπεί -πρόσκαιρα μόνο- το 1967 για να ξαναφουντώσει λίγα χρόνια αργότερα²⁸. Τη χρονιά αυτή, δηλαδή το 1960, ο Κ. Δοξιάδης ανοίγει τη συζήτηση πάνω στα προβλήματα της Αθήνας, με τη διάλεξή του της 1.2.1960 "Η πρωτεύουσά μας και το μέλλον της". Η προσωπικότητα του Δοξιάδη θα σφραγίσει κατά την επόμενη δεκαπενταετία την αθηναϊκή, την ελληνική αλλά και τη διεθνή πολεοδομία και χωροταξία με το τεράστιο ερευνητικό, εκπαιδευτικό, μελετητικό και κατασκευαστικό έργο του γραφείου του στις 5 ηπείρους.

Ξεκινώντας από την πρόταση του 1960, που προέβλεπε τη χωροθέτηση του γραμμικού διοικητικού κέντρου στο Τατόι, προχώρησε αργότερα σε λεπτομερείς προτάσεις για όλη την Αττική σε σχέση με τον όλο ελληνικό χώρο.

Η πρόταση του 1960 παραμένει η σπουδαιότερη πραγματιστική νέα ιδέα για τη μεταπολεμική Αθήνα. 15 χρόνια αργότερα η πρόταση αυτή έφτασε σχεδόν στην πραγμάτωση. Ως πρώτο βήμα απαλλοτριώθηκε το 1974 έκταση στον υπ'όψη χώρο 1210 στρ. για τη δημιουργία της Πρότυπης Οικιστικής Μονάδας Αχαρνών από την Εθνοκτηματική Α.Ε.-ΕΚΤΕΝΕΠΟΛ, με απώτερο σκοπό τη συνέχιση προς το Τατόι του διοικητικο-οικιστικού γραμμικού άξονα. Το ποσό των επιδικασθεισών αποζημιώσεων (360 εκ.δρχ.) είχαν εγκριθεί από το Ταμείο Αποκατάστασης Προσφύγων του Συμβουλίου της Ευρώπης. Η κατάλληλη παρεμβολή ανθρώπινης μικροψυχίας ήταν αρκετή για να παρέλθει η προθεσμία καταβολής των αποζημιώσεων, να χαθεί η σπάνια αυτή για την Ελλάδα ευκαιρία και να καλυφθεί η περιοχή με αυθαίρετα κτίσματα.

Σχετικά με τις μελέτες και έρευνες του Κ. Δοξιάδη θα πρέπει ακόμα να αναφερθεί ότι στο περιοδικό Οικιστική δημοσιεύονται το 1967 οι πρώτες παρατηρήσεις για το αθηναϊκό νέφος²⁹.

Στη δεκαετία 1960 δεσπόζουν τα ετήσια Πανελλήνια Αρχιτεκτονικά Συνέδρια. Αποτελούν τη συνισταμένη των προβληματισμών των αρχιτεκτόνων, οι οποίοι συνειδητοποιούν πλέον τις ευθύνες και τις δυνατότητές τους απέναντι στα προβλήματα της χώρας και της Αθήνας ιδιαίτερα. Γι'αυτό ακόμα και στις χρονιές με άλλα θέματα, είναι έκδηλη η ανησυχία τους για την πρωτεύουσα. Έτσι, στο 2ο Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο στη Θεσσαλονίκη (1962), ο Γ. Κανδύλης προτείνει ένα όραμα, μια "θέση-ιδέα" για την Αθήνα και τη μεταφορά του κέντρου στο Φάληρο, εκεί όπου "οι λαϊκοί μουσικοί, ίσως από ένστικτο, έχουν εγκατασταθεί σε αυτό τον κόλπο για να τραγουδούν τη νύχτα τις μελωδίες που εκφράζουν το πάθος της ανατολής, το λόγο της δύσης και τη μαγεία της Αφρικής".

Το 1966, ένα χρόνο πριν από την 21.4.1967, το 5ο Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο ήταν αφιερωμένο στα προβλήματα του πολεοδομικού συγκροτήματος της πρωτεύουσας. Το συνέδριο αυτό αποτελεί όχι μόνον καθρέφτη της τότε ελληνικής πολεοδομίας, αλλά και τη βάση της πολεοδομικής εξέλιξης της Αθήνας κατά τις επόμενες δεκαετίες. Τόσο οι ιδέες όσο και οι πολεοδόμοι που παρήλασαν από το Συνέδριο επηρέασαν έκτοτε κατά πολυποικίλους τρόπους το πολεοδομικό γίνεσθαι. Για πρώτη φορά τέθηκαν επί τάπητος πλείστα όσα προβλήματα και για πρώτη φορά προτάθηκαν -συχρότητα ανεδα-

28. Τα αμέτρητα διάσπαρτα στοιχεία από αυτή αλλά κυρίως από τις επόμενες δύο δεκαετίες έχει συγκεντρώσει τακτοποιήσει και αξιολογήσει ο Δημήτρης Φιλίππιδης. Για τη σύγχρονη πόλη, μεταπολεμική πορεία και μελλοντικές προοπτικές, Αθήνα 1990.

29. *Elastics*, 140 (1967) 73.

φικές ίσως- λύσεις. Σημασία έχει ότι η αθηναϊκή πολεοδομία είχε εισέλθει στη φάση της συγκεκριμένης στοχοθεσίας. Βέβαια, ο δρόμος από τη στοχοθεσία έως την εφαρμογή έμελλε να αποδειχθεί πολύ δύσβατος. Κι ακόμα. Από αυτό το Συνέδριο και γενικότερα, από αυτή την εποχή, πηγάζουν τα σπέρματα τόσο της πολεοδομικής έρευνας, όσο και της πολεοδομικής νομοθεσίας, οι οποίες έμελλε να ανθίσουν στο τέλος της επόμενης δεκαετίας. Από το Συνέδριο και από τα μέσα της δεκαετίας 1960-1970, άρχισε να τίθεται το πρόβλημα της Πλάκας, η οποία κινδύνευε να υποβαθμιστεί από διάφορους παράγοντες, κυρίως από την πίεση του γειτονικού αθηναϊκού κέντρου, καθώς και από το επερχόμενο (κυρίως την επταετία της δικτατορίας) τουριστικό κύμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πρώτη συστηματική προσέγγιση του προβλήματος έγινε το 1972, ενώ η επέμβαση του ΥΠΕΧΩ-ΔΕ στην Πλάκα άρχισε το 1978 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα³⁰.

Αξιοσημείωτη τέλος είναι η συνεχής απασχόληση του Υπουργείου Δημοσίων Έργων με την Αθήνα. Ήδη το 1957 ιδρύεται στο κατ'εξοχήν τεχνικό αυτό Υπουργείο ένα ξεχωριστό κυκλοφοριακό τμήμα, προφανώς υπό την πίεση των συνθηκών των αθηναϊκών δρόμων, που συνεχώς χειροτέρευαν. Λίγα χρόνια αργότερα ανατίθεται στο μεγάλο αμερικανικό γραφείο Wilbur Smith η κυκλοφοριακή μελέτη της Αθήνας, η οποία έκτοτε, έστω και με διάφορες αποκλίσεις και αναπροσαρμογές, κατευθύνει τη σχετική κυκλοφοριακή πολιτική.

Το 1965 αποτελεί ορόσημο στην αθηναϊκή πολεοδομία. Στην Υπηρεσία Οικισμού του Υπουργείου Δημοσίων Έργων ιδρύεται το Γραφείο Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθηνών και αρχίζει αμέσως από μια πολυεπιστημονική ομάδα η εκπόνηση της Πρότασης Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθηνών. Η εργασία και ο προβληματισμός γύρω από το ΡΣΑ (όπως συνηθίστηκε να λέγεται το Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθηνών) συνεχίστηκε με ατέλειωτες μεταλλαγές για δύο δεκαετίες έως ότου θεσμοθετήθηκε με το Ν.1515/1985 "Ρυθμιστικό Σχέδιο και πρόγραμμα προστασίας περιβάλλοντος της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας", χωρίς όμως από τότε να έχει ξεκινήσει η προετοιμασία της αναθεώρησής του. Θα πρέπει τέλος να αναφερθεί ότι από τα μέσα της δεκαετίας αρχίζει από διάφορες πλευρές η προσέγγιση των αθηναϊκών πολεοδομικών προβλημάτων. Έτσι το 1964 ο Αντώνης Κριεζής ιδρύει στο ΕΜΠ το Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Μελετών, που εκπονεί τις πρώτες υποδειγματικές πολεοδομικές και χωροταξικές μελέτες, παρόμοιες μελέτες ανατίθενται σε ιδιωτικά μελετητικά γραφεία, που αρχίζουν να εδραιώνονται, το ΚΕΠΕ συντάσσει τα πενταετή σχέδιά του κ.λπ.

Έστω και με μεγάλη υστέρηση, τόσο προς τα ευρωπαϊκά πολεοδομικά συγκροτήματα όσο και προς την αθηναϊκή πραγματικότητα, ο πολεοδομικός σχεδιασμός και η πολεοδομική στοχοθεσία έχουν αρχίσει ενώ τελειώνει η πρώτη αυτή μεταπολεμική περίοδος.

30. Διονύσης Ζήβας, Γιάννης Μιχαήλ, Αικατερίνη Γκάρτσου, Ελένη Μαϊστρου, Μαργαρίτα Γραφίκου, Λιάνα Μεθενίτου, Άννα Παρασκευοπούλου, Γιώργος Κοντορούσης: Μελέτη για την ανάσχεση των αρχιτεκτονικών και λειτουργικών αλλοιώσεων της Πλάκας, Υπουργείο Δημοσίων Έργων.